

УДК 008+572.026]:39(=16)"19"

DOI <https://doi.org/10.15407/mue2025.24.008>

БАЛУШОК ВАСИЛЬ

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>

BALUSHOK VASYL

a Ph.D. in History, a senior research fellow at the *Ukrainian Ethnological Center* Department of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>

Бібліографічний опис:

Балушок, В. (2025) Важливий компонент ритуальних дій. *Матеріали до української етнології*, 24 (27), 8–17.

Balushok, V. (2025) An Important Component of Ritual Actions. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 24 (27), 8–17.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2025. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ВАЖЛИВИЙ КОМПОНЕНТ РИТУАЛЬНИХ ДІЙ

Анотація / Abstract

У статті проаналізовано поширені в традиційній культурі, зокрема українців, колові рухи *посолонь* – як символічні, так і реально здійснювані на певному просторі. Ці рухи були важливою структурною частиною багатьох обрядів, а також прагматичних дій. Колові рухи розглянуто в складі зовсім різних практик, починаючи з давнини: давньоруського полюддя, феодальних земельних надань доби Середньовіччя, що передбачали об'їзди надаваних сюзеренами площ, колові обходи цехового простору членами ремісничих корпорацій у ході переобрання їхніх очільників, календарних (весняних ігрових танків, колядувань, інших різдвяно-новорічних дій), весільних, косарських, ремісничих обрядів тощо. Вони входили до складу технологічних операцій, складаючи важливі елементи ритуалів ремісничих технологій – гончарних, будівельних, інших. Крім власне обрядів, ритуальні колові рухи органічно впліталися у загалом прагматичні дії, надаючи їм ритуально-символічного значення, будучи пов'язаними з архаїчними уявленнями про навколишній світ, місце людини та колективу в ньому, співвідношення макрокосму та мікркосму. Так, ці переміщення та обертові рухи вважалися повторенням руху сонця по небу, були вони й елементом різних дій з освоєння простору: володарем, очільником, власником чи володільцем певного мікросвіту, обмеженого більшим чи меншим локусом (полюддя, вступ у права цехмейстрів, об'їзди новими власниками феодальних надань та ін.). Простежуються *посолонні* ритуальні колові рухи з давніх часів і по модерну добу. Розмаїтість практик, де вони проводилися чи проводяться, дуже значна. Іноді, у випадках контактів з потойбічним світом передбачається ритуальна інверсія: такі ж рухи, але в протилежному напрямку (при виготовленні посуду для чаклувань, у ході поховань повитухи тощо). Усе це підводить до думки про те, що ці колові рухи мають важливе ритуальне значення і надають його прагматичним діям. Крім того, вони, особливо в минулому, були розповсюджені дуже широко, і їхній пошук становить інтерес для дослідників народної культури.

Ключові слова: колові рухи, *посолонь*, ритуал, обряд, простір.

The circular movements of *widdershins*, common in traditional culture, particularly among Ukrainians, both symbolic and actually performed in a certain space, are analyzed in the article. These movements have been an important structural part of many rituals, as well as pragmatic actions. Circular movements are considered as a part of completely different practices, starting

from antiquity: the Old Russian *poliuddia*, feudal land grants of the Middle Ages, those included tours of the areas provided by the suzerains, circular tours of the workshop space by members of craft corporations during the re-election of their leaders, calendar (spring game dances, caroling, other Christmas and New Year events), wedding, mowing, craft rituals, etc. They have been a part of technological operations, constituting important elements of the rituals of craft technologies – pottery, building, and others. In addition to the rites themselves, ritual circular movements are woven organically into generally pragmatic actions, giving them ritual-symbolic meaning, being associated with archaic ideas about the surrounding world, the place of a person and the collective in it, and the correlation between the macrocosm and the microcosm. Thus, rotational movements and turning actions have been considered as a repetition of the movement of the sun across the sky, and they are also an element of various actions to develop space: by the ruler, leader, owner, or possessor of a certain microcosm, limited by a larger or smaller locus (*poliuddia*, admission to the rights of guild foremen, detours by new owners of feudal grants, etc.). *Widdershins* ritual circular movements are traced from ancient times to the modern period. The variety of practices where they have taken place or are conducted is very significant. Sometimes, in the cases of contact with the other world, ritual inversion is assumed: the same movements, but in the opposite direction (when making utensils for witchcraft, during the burial of a midwife, etc.). All this leads to the idea that these circular movements have an important ritual meaning and give it to the pragmatic actions. In addition, they are distributed very widely, especially in the past, and their search is of interest to researchers of folk culture.

Keywords: circular movements, *widdershins*, ritual, ceremony, space.

Вступ. Відомо, що при здійсненні низки обрядових дій, які передбачають просторові переміщення, рухи по колу, і до того ж зліва направо, мають назву «посолонь». (Хоча в особливих обставинах вони відбуваються і справа наліво.) Тобто ці пересування імітують шлях сонця по небу, звідки й походить назва. Іноді рухи «за сонцем» є суто символічними, але нерідко вони й справді виконуються учасниками ритуальній дії реально на просторі, займаючи більші чи менші за площею локуси. Крім того, що названі переміщення є структурною частиною багатьох обрядів, нерідко маємо інформацію про їхню присутність у неритуальних, прагматичних діях. На перший погляд, такі рухи нібито не виконують якихось важливих функцій, проте їхня присутність у багатьох прагматичних операціях та обов'язковість *посолонного* напрямку руху свідчить про протилежне. І ритуально-символічна роль колових переміщень у ході виконання тих чи інших необрядових операцій в українській традиційній культурі теж проглядається чітко. Усе це значить, що неврахування таких рухів при вивченні чи реконструкції як традиційних обрядів, так і прагматичних дій, де вони мають місце, збіднює наші уявлення взагалі про життя українців, особливо в минулому, спотворює ритуалістику та її значення в житті людей і колективів. При цьому слід нагадати, що роль ритуалу в суспільстві взагалі є дуже важливою: теоретики обрядовості вважа-

ють його по суті єдиним дієвим засобом переборення кризових ситуацій [1, с. 10, 20, 21 та ін.; 32, р. 738–742].

Тому метою даної статті є аналіз ролі просторових *посолонних* переміщень, що належать до структурних елементів як традиційних обрядів, так і прагматичних дій, котрі в такий спосіб отримують певні ритуальні характеристики. І зробити це можливо саме в ході спеціального розгляду матеріалів, у яких зафіксовані зовсім різнохарактерні дії – обрядові і практичні. Теоретико-методологічну основу дослідження складають новітні студії з теорії ритуалу та обрядової організації простору [1; 31; 32]. Щодо співвідношення понять «ритуал» та «обряд», то автором видається, що вони синонімічні, як це вважають багато дослідників, хоча є й інша точка зору. Але аргументи на користь різності цих понять, що нерідко наводяться авторами, усе ж є не надто переконливими й тією чи іншою мірою тяжіють до схоластики. Питання колових ритуальних рухів, наскільки відомо, досить рідко в їхній повноті ставало предметом спеціального розгляду, хоча окремі обрядові дії та інші практики, де йдеться про конкретні переміщення по колу, звичайно, потрапляли в поле зору вчених. Можна назвати, зокрема, книги і статті Федора Вовка, Ксенофонта Сосенка, Миколи Сумцова, Володимира Шухевича, Данила Щербаківського, із сучасних учених – Олени Чебанюк та ін. [5, с. 239–240; 16,

с. 207–208; 18, с. 350; 25, с. 16–17; 26, с. 204–217; 24]. Джерелами розвідки, яка не претендує на всеохопність, служать як етнографічні описи, так і документи та інші історичні наративи.

Виклад основного матеріалу. Почнемо з давньоруських часів, коли маємо найбільш раннє для України свідчення колового руху, що йде «за сонцем». Однією з важливих практик давньої й середньовічної епох був об'їзд підвладних теренів володарем. До такого роду об'їздів на Русі належало відоме *полюддя*. Ця акція, на нашу думку, також включала обов'язковий ритуально-символічний складник, оскільки виступала не лише суто прагматичною дією, яка мала на меті збір данини. Цей, а також інші подібні об'їзди та обходи підвладних територій мали в основі дуже архаїчні уявлення й символіку, які хоч із часом спрощувалися, редукували, видозмінювалися й забувалися, проте побутували в різних формах дуже довго. Це ми й спробуємо довести, незважаючи на те, що в джерелах немає прямих вказівок на якісь ритуально-символічні моменти даних дій. Інститут полюддя, названий візантійським імператором Константином Багрянородним (913–959) у творі «Про управління імперією» «кружлянням», був узагалі властивий ранньодержавним утворенням і суспільствам, що переходили до державних. Він відомий у країнах усіх частин світу, включно з європейськими [13]. Такі типологічно архаїчні об'їзди підвладних земель володарем мали на меті не лише збір данини й інших матеріальних благ та утвердження влади правителя, а й здійснення ним важливих символічних функцій. Можна припустити, що ці ритуально-символічні функції у випадку з давньоруським полюддям, як, зрештою, багато що в архаїчну епоху, були пов'язані з прадавніми уявленнями про повторення володарем акту творення світу божеством, коли первісний хаос структурувався в Космос. І регулярно повторювані обряди вступу у володіння вважалися, як зазначає Мірча Еліаде, лише «копією первинного акту Творення Світу» [28, с. 37].

Отже, Константин Багрянородний пише: «Коли настане листопад місяць, зразу ж їх [русів. – Б. В.] архонти (князі) виходять з усіма росами з Києва (Киева) і відправляються в полюддя, що називається

«кружлянням», а саме – в Славинії вервіанів (деревилян), другунів (дреговичів), кривичів, северіїв (сіверян) і інших слов'ян, які є пактіотами (данниками) росів. Кормлячись там упродовж усієї зими, починаючи з квітня, коли розтане лід на ріці Дніпрі, повертаються вони в Києву» [10, с. 237]. Сутність давньоруського полюддя як форми експлуатації підвладного населення вже неодноразово досліджували вчені [див., напр: 19]. Свого часу автор цих рядків теж присвятив публікацію давньоруському полюддю, поставивши в центр розгляду ритуальний характер колового руху [2]. І саме «кружляння», тобто круговий об'їзд, важливий для нас у даному разі. При цьому головним є не так переклад вживаного Константином Багрянородним терміна грецькою мовою та з грецької іншими, а також його тлумачення, на що звертає увагу дехто з дослідників [6], як рух по колу, із вказівкою конкретного маршруту, що йшов, якщо простежити на карті, саме *посолонь*. А можливі інтерпретації та тлумачення, проти яких не маю заперечень, слід давати все ж у найширшому контексті даного явища, яке зафіксоване вченими по всьому світу. До речі, у часи Великого князівства Литовського в Русі-Україні, наприклад на Волині, фіксувалася ще й подать, що теж мала назву «полюддя» [8, с. 121, 123, 132]. На жаль, нам не відомо, чи включали дії зі збору цієї податі також якісь колові об'їзди.

Ритуальні – *посолонь* – в ідеалі колові, рухи у середньовічно-ранньомодерні часи вліталися і в інші практики, зокрема ті, що мали місце при вступі у права володіння новими володільцями феодальних надань. Річ у тім, що при цьому теж здійснювалися обов'язкові об'їзди меж цих ділянок, якими б не була їхня площа. Тому в документах земельних надань дуже часто, а то й у більшості випадків, натрапляємо на формулу «со всѣмъ объѣздомъ, и со всѣми границями». Аналогічні об'їзди мали місце й у випадках купівлі земельних володінь, виконань присудів підкоморських судів, що видали поземельними суперечками тощо. Це здійснював новий власник, чи володілець, а з ним разом і спеціальний урядник – у XVI–XVII ст. повітовий *підкоморій*, що мав помічника – *коморника*, відомі й інші назви таких урядників – *їздоки*, *межники*

[29]. Ритуальна зумовленість цих об'їздів стає зрозумілою з обов'язковості згадок у документах про такі дії. Адже відомо, що в середньовічні часи, коли діяло переважно усне слово, у документах та інших джерелах фіксувалися, як правило, лише важливі з точки зору тодішніх людей речі. Із XVI ст. кількість писаних текстів, зокрема на українських теренах, що входили до складу Великого князівства Литовського, зростає, що знаменувало перехід тут від Середньовіччя до раннього Модерну, але писемність усе ще тривалий час продовжувала перебувати переважно на маргінесах інформаційної трансмісії [17, с. 71].

Так ось, наприклад, у грамоті польського короля Казимира Великого, який надав своєму слугі Івану дворища Заньво та Микитино, що датується після 1349 року, фігурує «об'їздна» земля, а також ключові точки її границі, визначені «об'їздомъ» [7, с. 27]. Або грамота того ж короля Казимира 1361 року, що підтверджує феодальне володіння – село Бибел: «служъ нашому вѣрному Ходкови Бибелскому, и дѣтем его, со всѣми обезды тых дѣдин, што тут писаны сут, съ всѣми границами» [7, с. 36]. Введення в новоотримане чи новопридбане володіння супроводжувалось обов'язковим об'їздом його меж при свідках. На запис про це натрапляємо в купчій 1371 року пана Вятслава Дмитровського на дворище братів Василя і Генки Скибичів, де, знову ж, бачимо формулу «со всѣми об'їзды». Об'їзд, як годиться, окрім нового володільця, здійснювався офіційною особою при свідках, присутність яких розглядалася як достатній юридичний доказ: «А выѣздилъ ту землю Ходоръ Чеолчи(ч), тотъ об'їзди(л) о(т) пана Оты старосты, а инни то вшитко свидци» [7, с. 44].

У таких наданнях чи купчих перераховуються важливі топоніми, повз які йшов шлях об'їзду, по ходу якого насипалися *копці* – горбики, що позначали межу. Наприклад, у грамоті 1302 року галицького князя Лева Даниловича про дарування Перемишльському єпископству села Рүшевичі про кордони надання зазначено: «Придали есмо село Рүшевичи, поченши отъ оурочищъ, чрезъ Клепино границы Рүшовской до млиница на Глажевѣ, отъ Глажева до вирьховины до Бичища, отъ Бичища до Юльтоховы Росохы, отъ

Дүнковичъ, а отъ Юльтоховы до високой горы. А о(т) той горы до Перүнова Дүба горѣ Скломъ, а отъ Перүнова дүба до Бѣлыхъ береговъ, а отъ Бѣлыхъ береговъ до Кольменскихъ потоковъ и з обѣма берегы, а отъ Кольменскихъ потоковъ до Черемошной, и доловъ Череменского до Клепина млиница даемъ» [7, с. 19].

У подібній «роз'їжджій» грамоті житомирського старости Жидимонта панові Каленику Скипорю на село Тулино з навколишніми землями близько 1458 року детально розписано топоніми, що позначали границі. Це терени нинішньої Житомирської області: у грамоті фігурують річки Тетерев і Гуйва, а також містечко (нині село) Кодня. А в кінці зазначено: «<...> то есть земля пана Скипорева об'їзханая. А на то(м) ро(з)ѣздѣ бы(л) па(н) Калени(к), а па(н) Жидимо(т) старота житомирский, а па(н) Ворона, а па(н) Во(л)чко Алекса(н)дрови(ч), а па(н) Воло(д)ко...» [14, с. 167–168]. Терміном же «роз'їздъ» позначали в XIV–XV ст. «визначення границі якоїсь території, об'їжджаючи її», а «роз'їхати» значило «об'їхавши якусь територію, визначити її границі» [15, с. 300].

Аналізовані описи об'їздів надаваних володарями земельних володінь васалам настановлюють на думку про походження деяких фольклорних сюжетів, зафіксованих у наші дні. Так, можливо, саме в часах, коли шляхта одержувала такі надання від сюзерена, закорінені усні оповіді, що фіксуються етнографами, зокрема, серед нащадків малоземельних околичних шляхтичів з місцевості Заушшя на Житомирщині (район Овруча). У них чоловікові вказують, що, мовляв, скільки він за певний час об'їжить землі – то вона вся буде належати йому (приватне повідомлення колеги Олександра Васяновича).

Ритуальні обходи *посолонь* відомі також у ремісничих цехах українських міст пізньосередньовічно-ранньомодерної доби. Зокрема, вони мали місце при перевиборах керівництва ремісничих корпорацій під час головної – новорічної – сходки майстрів. Ця сходка в пізньосередньовічно-ранньомодерний час в Україні прив'язувалася до весни, очевидно, тому що в минулому саме тоді, на думку дослідників, починали відлік нового року [12, с. 13]. Але поступово подія зсувалася на зимовий період. Обряд скликання

членів об'єднання на цю головну сходку дещо відрізнявся від звичайного оповіщення їх за допомогою *обсилки ціхи* (цехової емблеми), що робили підмайстри. Наприклад, у м. Дунаївцях на Поділлі (нині Хмельницької обл.) цехмейстер, посилаючи ціху, прикрашав її ягодами калини й квітами барвінку [14, с. 350], які в українській традиційній культурі виступають символами ритуалів переходу та життєвого циклу [14, с. 19–20, 24–26]. Можна припустити, що в цьому випадку вони можуть бути пов'язані з ремінісценціями архаїчних уявлень про Новий рік, як «космічну ініціацію» [про такі ініціації див.: 28, с. 68–82]. Але, без сумніву, тут ми стикаємося і з символікою переходовості ритуалів ініціації *введення в посаду*. Адже обрання нового цехмістра та його заступників, чи навіть переобрання старих очільників цеху на новий термін, що нерідко траплялося, належало саме до таких ініціаційних обрядів – ритуалів зміни статусу (введення в посаду) за Віктором Тернером [20, с. 171–181].

Отже, на такій сходці після голосування здійснювали ритуальні дії, що символізували вступ новообраних посадових осіб у свої права. До цих дій і належали урочисті процесії, під час яких члени цеху обводили новообраного цехмейстра та його заступників навколо значимого для цеху простору – кварталу чи всього міста, якщо воно було невелике [18, с. 350–351]. Ці дії слід кваліфікувати як ритуальне освоєння-освячення цехового світу його новими очільниками в ході новорічної – «космічної» – ініціації. У випадку відсутності цехового будинку, при цьому мало місце урочисте перенесення всіх ритуальних атрибутів і головних цінностей об'єднання (скриньки з привілеєм сюзерена, текстом статуту й касою, прапора, ікони святого покровителя) у дім нового цехмейстра та інші дії. При цьому старий цехмейстер урочисто вручав новообраному спеціальний знак старшинської влади – шаблю або особливий жезл та ін. Новообраному цехмейстру та його заступникам пов'язували рушниками руки.

Немає сумніву, що прагматичних дій, у хід яких органічно впліталися обрядові колові переміщення, у середньовічну та ранньомодерну епохи було більше, ніж ті, котрі ми розглянули. Адже Середньовіччя – це час розквіту ритуалістики, коли,

за словами медієвістів, «усі найважливіші події в житті людей – вступ до шлюбу і введення в рід, посвячення в рицарі і прийняття в цех, одержання й розподіл спадку і судова тяганина, укладення торгової угоди і передача землі, постриження в ченці й відлучення від церкви, прийоми, посольства і т. п. – підлягали ритуалу, супроводжувалися особливими процедурами, недотримання яких анулювало акт» [9, с. 185]. Інша річ, що не всі такі ритуальні дії, у тому числі *посолонні* переміщення, знайшли фіксацію в джерелах.

Описані колові процесії цехових ремісників при виборах очільників корпорації практикували й по завершенню середньовічно-ранньомодерних часів. Вони продовжували побутувати, допоки в Україні існували традиційні ремісничі об'єднання. А в невеликих містах це тривало до кінця XIX – початку XX ст. Саме тоді зафіксовані й колові рухи, наприклад у гончарів, як складова обрядів, пов'язаних із прадавнім культом Матері-землі, яку вшановували в іпостасі гончарної глини. Зокрема, це відомо стосовно гончарських цехів містечок Попівка та Хомутець на Полтавщині. Час фіксації їх припадає на другу половину XIX ст., проте у структурі обрядових дій проглядають давні, ще дохристиянські за походженням, елементи. Місцями проведення цих ритуалів були глинища, де гончарі добували глину, і які, як і сама глина (іпостась «святої землі»), сакралізувалися. Про це свідчили молитви майстрів на глинищах, коли вони приходили по сировину. У членів цехів Попівки та Хомутця посеред глинища стояв огорожений парканом хрест, до якого зверталися з молитвою. Раз на два роки гончарі здійснювали тут обряди освячення глинища. У церемонії брали участь усі майстри об'єднання, з цеховими прапорами, емблемами-ціхами, іконами покровителів та іншими атрибутами. Спеціально запрошували священника. Центральним моментом дійства був хресний хід – урочистий обхід присутніх навколо глинища. Про напрямок руху в цьому випадку джерела не повідомляють, але знаємо, що в Російській православній церкві у таких випадках рухалися проти сонця. Після цього влаштовували спільну трапезу, кошти й продукти на яку збирали в складчину [4, с. 165]. Стосовно описаних ритуальних дій, як і згаданих вище, справед-

ливими видаються висновки дослідників прадавніх народних уявлень, щодо таких практик. Зокрема, урочисте проходження по колу, з розміщенням на освяченій території обрядових атрибутів, є ознакою кругового ритуального шляху, характерного і для християнських, і для дохристиянських обрядів освоєння простору, який вважався, відповідно до архаїчних колективних уявлень, образом сонячного шляху [22, с. 74].

Наприкінці XIX – упродовж XX ст. етнографи й фольклористи при зборі матеріалів про традиційну обрядовість фіксували численні випадки виконання *посолонних* рухів у складі досліджуваних ритуалів. Частина з них побутують донині. Так, колові рухи властиві традиційній календарній обрядовості. Це, зокрема, весняні ігрові й хороводні пісні й танки, відомі в різних регіонах України, як зазначає О. Чебанюк, під назвами *гагілки, ягілки, галагівки, майвки, лагівки, лаголойки, рогульки, огульки*. З них найпоширенішою назвою є *гайвіки*, котру фіксують на Галичині, Поділлі, в центрі України, на південному сході нинішньої Кіровоградської та північному заході Одеської областей тощо [24]. Фольклористка наводить спогади інформанток, серед яких є 90-літні, про те, як вони в молодості «ставали отак у кружка», водили «жуків» (назва танцю), «співали про Галю, яка перебирає кавалерами» та, танцюючи, зображали її. І все це супроводжувалося коловими танцювальними рухами. А на завершення гайвок усі присутні кілька разів обходили або оббігали навколо церкви, а також, узявшись за руки, «обнімали» будівлю. «Магічні хороводи, ігри з піснями мали забезпечити гарний урожай, щасливий шлюб і достаток у родині» [24]. У гайвці, записаній Іваном Франком у рідних Нагуєвичках, не дарма закликають: «Поставайте, дівки, в коло, / Заспівайте всі весело! / Весело си заспівайте, / Сумні пісні занехайте!». Про колові рухи під час веснянок письменник і вчений зазначав: «Вербове колесо, колесо / На дорозі стояло, стояло, / Дивне диво гадало, гадало». І далі він пояснює, що «вербове колесо» значить «кружок дівчат». Таке ж значення має і «Крокове колесо» [21, с. 45–119].

Обрядові рухи по колу зафіксовані й у ході інших календарних обрядів. Так,

греко-католицький священник і етнограф Ксенофонт Сосенко, теж на початку XX ст., описував такі рухи під час колядувань на Гуцульщині: «Першого або другого дня свята Різдва, після богослужіння, збираються фахові колядники з своїм провідником “березою” на колядування і роблять ритуальний обхід, цебто в напрямі, в якому уявляють собі хід сонця. Обійшовши церкву, ступають на дорогу, що веде до духовника (священника), не походом, але ритуальним “плясом” (танцем)» [16, с. 207–208]. Як бачимо, названі колові переміщення в ході обрядів мають чітку складову обведення магічного кола, яке відділяє «свій», або ж, принаймні, «значимий» для учасників простір від «несвого» або ж «не значимого». Ще більше роль *посолонного* колового переміщення в ході обряду помітно в діях господаря, який у власному дворі обходить із хлібом та святочними дарами коней і худобу в стайні та хліві тощо, й при цьому «на подвір’ю “викручується” “за сонцем”» [16, с. 207–208]. Про це ж пише й Володимир Шухевич: газда в хаті «обводить димом 3 рази за сонцем (робить округи)», а потім виходить на подвір’я і, зігнавши маржину (худобу) в одну отару, обходить обійстя, при цьому «треба викрутити ся в той бік, як іде сонце». А «вертаючи до хати, треба викрутити ся знов за сонцем» [26, с. 17].

На думку згадуваної О. Чебанюк, яка люб’язно поділилася з нами інформацією, у минулому такі обходи житла й обійстя, як описано в гуцулів, побутували й на решті українських теренів. Зокрема, їй неодноразово доводилося чути про це на Поліссі. Наприклад, такого роду гумористичну оповідь дослідниця зафіксувала в цій місцевості про господаря, котрий з кутею обходив хату та впав у яму.

Колові рухи «за сонцем» властиві не лише календарним, а й іншим обрядам. Так, Федір Вовк пише про такі переміщення під час весілля в Україні, наприклад, у ході запрошення: «Виходячи з дружками з дому, молода мусить конче йти в напрямі сонця, хоч потім вона може й змінити цей напрям» [5, с. 239–240]. Інші колові переміщення в ході весільного ритуалу теж передбачали той же напрям руху.

Згадані вище обходи навколо церкви, вплетені у склад календарних обрядів,

спрямовані на прокладення ритуальної межі між «своїм» світом і «чужим». Це є ритуальним окресленням захисного – магічного, чи чарівного кола, включно з обходом, оперізуванням, обв'язуванням (з'єднаними намітками – церкви, рук – хусткою чи рушником), оббіганням, об'їздом (на коцюбі, помелі і т. п.), оборуванням (при заснування села, у час епідемії тощо), включно з роздяганням [27, с. 207–208].

Коловий рух входив і до складу косарських ініціацій – так званого *фрицювання*, або *фрицювки*, що побутували на Галичині, а також у Польщі. Фрицем, тобто новачком звали тут парубка, який освоював косарську справу. Коли, років у 16–18, навчання закінчувалося, фрицю влаштували особливий ритуалізований іспит з подальшим посвяченням на косаря. Іспит відбувався в полі під час косовиці. Хлопець, котрого ставили між досвідченими косарями, які задавали високий темп, мусив косити весь день, незважаючи на втому, і довести, що здатен виконувати важку косарську роботу. З наближенням полудня косарі «обкошували» *фриця* – замикали навколо нього коло, виділяючи просторовий локус, де знаходився ініціант. Коли це вдавалося зробити, косарі кидали коси, бігли до *фриця*, валили його на землю, і кожен намагався вдарити «кушкою» – дерев'яним пеналом для точильного бруска. Кушка, що при отворі завжди була мокрою, залишала на тілі фриця круглі відбитки, звані «печатами». Далі, пообідавши, косили до вечора, коли в корчмі проводили решту ритуалу косарського посвячення [30, с. 70–71].

Можна припустити, що порядок руху *посолонь*, тобто символічно «за сонцем», був також обов'язковою складовою взагалі різних обертальних технологічних операцій. Фактів такого роду маємо обмаль, на жаль, у більшості випадків вони проходили повз увагу етнографів, і фіксації їх вельми рідкісні. Так, відомо, що при підготовці «китиць» із соломи для покрівлі традиційного українського житла їх обмотують перевеслами за годинниковою стрілкою, тобто *посолонь*. Такого ж напрямку руху вимагає і крутіння гончарного круга [25, с. 168–169]. Згадаймо також *обжинкову бороду*, яка обов'язково закручувалася в *посолонному* напрямку –

вправо, за ходом сонця, тобто за годинниковою стрілкою [23, с. 1293].

Іноді ж ритуал передбачав рух у протилежному напрямі, тобто проти годинникової стрілки. Так було у випадку контактів з потойбічним, та ще й з «нечистим», світом. Саме цього вимагалось, наприклад, від гончарів, які на замовлення відьом і чаклунів виготовляли посуд, як вважалося, з особливими чаклунськими властивостями. Цей посуд виготовлявся способом, що звався «на відлів», тобто при лівобічному русі гончарного круга, коли руки виверталися, й усі операції пророблялися «навиворіт» (до «нечистого») – як на «тім світі». Лідія Шульгина наводить слова інформантки: «На відлів горщика робити, треба руки у середину держати, й круга під себе, не туди торкати ногами, а під себе, й руки треба вивертати, так ніби навиворіт» [25, с. 168–169]. Лівобічний рух передбачався і в інших випадках контактування з «тим світом». Так, за спогадами старожилів с. Стіна на Поділлі, при похованні померлої місцевої баби-повитухи її «онуки», тобто породіллі, у яких вона приймала пологи, змінюючись, обносили домовину з тілом покійної навколо села. При цьому рух відбувався «проти сонця» [3, с. 285]. Так само вліво, проти годинникової стрілки, крутили й відому *закрутку*, про що недвозначно йдеться в особливому прокльоні-замовлянні, яке проказували при цьому: «Крутю закрутку навпаки, щоб не мав ні хліба, ні муки» [23, с. 1293]. Як відомо, *закрутка* – це жменя закручених, зв'язаних у вузол чи зламаних колосків на житньому, вівсяному, льняному, конопляному полі; спосіб зловмисної магії, який продукується чарівниками й відьмами. Про обертальний спосіб її виготовлення свідчать також інші назви, наприклад, із Правобережного Полісся: *завитка*, *завертка*, *завивка*, *заломка*, *залом*, *затинка*, *закрут*, *закруть*, *закрутка*, *закрута*, *закрутень*, *закручуванка*, *зав'язка*, *віхор* [23, с. 1292].

Висновок. Отже, наш аналіз наявних матеріалів демонструє значну поширеність у традиційній культурі, зокрема українців, колових рухів *посолонь* – як символічних, так і реально здійснюваних на певному просторі. Ці рухи виступали важливою структурною частиною багатьох обрядів – календарних (весняних

ігрових танків, колядувань, інших різдвяно-новорічних обрядодій), весільних, косарських, ремісничих тощо. Крім власне обрядів, ритуальні колові рухи впліталися у загалом прагматичні дії, надаючи їм ритуально-символічного значення, будучи пов'язаними з архаїчними уявленнями про навколишній світ, місце людини та колективу в ньому, співвідношення макрокосму й мікркосму. Вони входили до складу технологічних операцій, складаючи важливі елементи ритуалів ремісничих технологій – гончарних, будівельних, інших. Були такі рухи й елементом різних дій з освоєння простору: володарем, очільником, власником, чи володільцем

певного мікросвіту, обмеженого більшим чи меншим локусом (полюддя, вступ у владні права цехмейстрів, об'їзди новими власниками феодальних надань та ін.). Простежуються *посолонні* ритуальні колові рухи з давніх часів і по модерну добу. Розмаїтість практик, де вони проводилися чи проводяться, дуже значна. Іноді, у випадках контактів з «тим світом» передбачається ритуальна інверсія: такі ж рухи, але в протилежному напрямку. Усе це підводить до думки про те, що ці колові рухи, особливо в минулому, були розповсюджені дуже широко, і їхній пошук становить інтерес для дослідників народної культури.

Джерела та література

1. Байбуурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. Санкт-Петербург : Наука, 1993. 240 с.
2. Балушок В. Г. Полюддя: прагматична дія і ритуал. *Український історичний журнал*. 1994. № 1. С. 113–116.
3. Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. Київ : Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2009. 400 с.
4. Василенко В. И. Остатки братств и цехов в Полтавщине. *Киевская старина*. 1885. № 9. С. 159–171.
5. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. Київ : Мистецтво, 1995. 335 с.
6. Галенко О. Три загадки Константина Багрянородного про полюддя. *Ruthenica*. 2004. Т. 3. С. 48–67.
7. Грамоти XIV ст. / [упоряд. Пещак М. М.]. Київ : Наукова думка, 1974. 256 с.
8. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ : Наукова думка, 1994. Т. V. 704 с.
9. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. Москва : Искусство, 1984. 350 с.
10. Константин Багрянородный. Об управлении империей. *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья* / отв. ред. В. Д. Королюк. Москва : Наука, 1982. С. 267–333.
11. Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. *Етнографічні писання Костомарова, зібрані заходом Акад. коміс. укр. історіографії* / за ред. М. Грушевського. Київ : Держ. вид-во України, 1930. С. 3–114.
12. Курочкін О. В. Новорічні свята українців: Традиції і сучасність. Київ : Наукова думка, 1978. 190 с.
13. Полюдь: всемирно-историческое явление / под общ. ред. Ю. М. Кобищанова. Москва : РОССПЭН, 2009. 791 с.
14. Розов В. Українські грамоти. Київ : ВУАН, 1928. Т. 1 : XIV в. і перша половина XV в. 268 с.
15. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. Т. 2 / ред. тому: Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. Київ : Наукова думка, 1978. 592 с.
16. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера. Львів : Накладом автора, 1928. IX, 349 с.
17. Старченко Н. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI століття). *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей*. Київ : Критика, 1998. Т. V. С. 68–81.
18. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания. Киев : Типогр. Корчак-Новицкого, 1890. 408 с.
19. Тимошук. Б. О. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. Чернівці : Прут, 1999. 176 с.
20. Тэрнер В. Символ и ритуал / составитель и автор предисл. В. А. Бейлис. Москва : Наука, 1983. 277 с.
21. Франко І. Із секретів поетичної творчості. III Естетичні основи. I. Роль зміслів у поетичній творчості. *Франко І. Я. Зібрання творів у 50-и томах*. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 31. С. 45–119.
22. Фрейденберг О. М. Поэтика сюжета и жанра: период античной литературы. Ленинград : Гослитиздат, 1936. 454 с.
23. Ципишев С. Феномен закрутки у жнивварських повір'ях Правобережного Полісся (на власних польових матеріалах). *Народознавчі зошити*. 2022. № 6 (168). С. 1291–1299. DOI : <https://doi.org/10.15407/nz2022.06.1291>.

24. Чебанюк О. Час водити гаївки. *Локальна історія*. 15 квітня 2023. URL : <https://localhistory.org.ua/texts/statti/chas-voditi-gayivki/> (дата звернення: 27.04.2025).
25. Шульгина Л. Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі. *Матеріали до етнології*. Київ : ВУАН, 1929. Т. II. С. 111–200.
26. Шухевич В. *Гуцульщина*. 2-е вид. Верховина : Товариство «Гуцульщина», 1999. Ч. 4. 304 с.
27. Щербаківський Д. Сторінка з української демонології (Вірування про холеру). *Науковий збірник за рік 1924 (Записки Українського наукового товариства в Києві)*. 1925. Т. 19. С. 204–217.
28. Элиаде М. Космос и история. Избранные работы / пер. с франц. и англ. Москва : Прогресс, 1987. 312 с.
29. Яковенко Н. М. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. *Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)* / підгот. до вид. Г. Боряк та ін. ; відп. ред. В. Німчук. Київ : Наукова думка, 1990. С. 5–56.
30. Hnatiuk W. Frycówka. *Lud*. 1897. Т. III. Z. 1. S. 70–71.
31. Kuntz-Stahl A. Volkskundliche Reflexionen zum Thema «Zeit». *Ethnologia Europaea: Journal of European Ethnology*. 1986. Vol. 16. Issue. 1. P. 173–182. DOI : <https://doi.org/10.16995/ee.1412>
32. Mitchell J. P. Ritual. *Encyclopedia of social and cultural Anthropology*. Ed. A. Barnard, J. Spencer. London & New York : Routledge, 2002. P. 738–742.

References

1. BAYBURIN, Albert. *Ritual in Traditional Culture. Structural and Semantic Analysis of East Slavic Rites*. St. Petersburg: Science, 1993, 240 pp. [in Russian].
2. BALUSHOK, Vasyi. Poliuddia: Pragmatic Action and Ritual. *Ukrainian Historical Journal*, 1994, no. 1, pp. 113–116 [in Ukrainian].
3. BORIAK, Olena. *The Midwife in the Cultural and Historical Tradition of Ukrainians: Between the Profane and the Sacred*. Kyiv: Publishing House of the M. Rylsky Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology, 2009, 400 pp. [in Ukrainian].
4. VASILENKO, Viktor. Remains of Fraternities and Guilds in Poltava Region. *The Kievan Past*, 1885, no. 9, pp. 159–171 [in Russian].
5. VOVK, Khvedir. *Studies in Ukrainian Ethnography and Anthropology*. Kyiv: Art, 1995, 335 pp. [in Ukrainian].
6. HALENKO, Oleksandr. Three Riddles of Constantine Porphyrogenitus about Poliuddia. *Ruthenica*, 2004, vol. 3, pp. 48–67 [in Ukrainian].
7. PESHCHAK, Mariia, compiler. *The 14th century Charters*. Kyiv: Scientific Thought, 1974, 256 pp. [in Ukrainian].
8. HRUSHEVSKYI, Mykhailo. *History of Ukraine-Rus*. Kyiv: Scientific Thought, 1994, vol. 5, 704 pp. [in Ukrainian].
9. GUREVICH, Aron. *Categories of Medieval Culture*. Moscow: Art, 1984, 350 pp. [in Russian].
10. CONSTANTINE PORPHYROGENITUS. On the Governance of an Empire. In: Vladimir KOROLYUK, responsible ed. *The Development of Ethnic Self-Awareness of the Slavic Peoples in the Early Middle Ages*. Moscow: Science, 1982, pp. 267–333 [in Russian].
11. KOSTOMAROV, Nikolay. On the Historical Significance of Russian Folk Poetry. *Ethnographic Writings of Kostomarov, Collected by the Academic Commission of Ukrainian Historiography*. Kiev: State Publishing House of Ukraine, 1930, pp. 3–114 [in Russian, in Ukrainian].
12. KUROCHKIN, Oleksandr. *Ukrainian New Year's Holidays: Traditions and Modernity*. Kyiv: Scientific Thought, 1978, 190 pp. [in Ukrainian].
13. KOBISHCHANOV, Yury, ed. *Poliudie: A World-Historical Phenomenon*. Moscow: ROSSPEN, 2009, 791 pp. [in Russian].
14. ROZOV, Volodymyr. *Ukrainian Charters. Vol. 1: The 14th Century and the first half of the 15th Century*. Kyiv: All-Ukrainian Academy of Sciences, 1928, 268 pp. [in Ukrainian].
15. HUMETSKA, Lukiia, KERNYTSKYI, Ivan, eds. *Dictionary of the Old Ukrainian Language of the 14th–15th Centuries: In Two Volumes*. Kyiv: Scientific Thought, 1978, vol. 2, 592 pp. [in Ukrainian].
16. SOSENKO, Ksenofont. *Cultural and Historical Figure of the Old Ukrainian Holidays of Christmas and the Generous Evening Meal*. Lviv: Published by the author, 1928, 9, 349 pp. [in Ukrainian].
17. STARCHENKO, Nataliia. Publicity as a Dominant Cultural Tradition (Volhynia of the Second Half of the 16th Century). *Mediaevalia Ukrainica: Mentality and History of Ideas*. Kyiv: Criticism, 1998, vol. 5, pp. 68–81 [in Ukrainian].
18. SUMTSOV, Nikolay. *Cultural Experiences*. Kyiv: Korchak-Novichky Printing House, 1890, 408 pp. [in Russian].

19. TYMOSHCHUK, Borys. *Eastern Slavs of the 7th–10th Centuries: Poliudie, Paganism, the Beginnings of the State*. Chernivtsi: Prut, 1999, 176 pp. [in Ukrainian].
20. TERNER, Viktor. *Symbol and Ritual*. Compiled and prefaced by Viktor BEILIS. Moscow: Science, 1983, 277 pp. [in Russian].
21. FRANKO, Ivan. From the Secrets of Poetic Art. 3. Aesthetic Foundations. 1. The Role of Meanings in Poetic Works. *Franko I. Ya. Collected Works in Fifty Volumes*. Kyiv: Scientific Thought, 1979, vol. 31, pp. 45–119 [in Ukrainian].
22. FREIDENBERG, Olga. *Poetics of Plot and Genre: The Period of Classical Literature*. Leningrad: Goslitizdat, 1936, 454 pp. [in Russian].
23. TSYPPYSHEV, Serhii. The Phenomenon of Zakrutka in the Harvesting Beliefs of the Right-Bank of Polissia (On Own Field Materials). *The Ethnology Notebooks*, 2022, no. 6 (168), pp. 1291–1299. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2022.06.1291> [in Ukrainian].
24. CHEBANIUK, Olena. Time to Drive Traffic Lights. *Local History*, April 15, 2023 [online] [viewed 27 April 2025]. Available from: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/chas-voditi-gayivki/> [in Ukrainian].
25. SHULHINA, Lidiia. Pottery in the Village of Bubnivka in Podillia. *Materials for Ethnology*. Kyiv: All-Ukrainian Academy of Sciences, 1929, vol. 2, pp. 111–200 [in Ukrainian].
26. SHUKHEVYCH, Volodymyr. *Hutsulshchyna*. 2nd ed. Verkhovyna: Society «Hutsulshchyna», 1999, part 4, 304 pp. [in Ukrainian].
27. SHCHERBAKIVSKYI, Danylo. A Page from Ukrainian Demonology (Beliefs about Cholera). *Scientific Collection for the Year 1924 (Notes of the Ukrainian Scientific Society in Kyiv)*, 1925, vol. 19, pp. 204–217 [in Ukrainian].
28. ELIADE, Mircea. *Space and History. Selected Works*. Translated from French and English. Moscow: Progress, 1987, 312 pp. [in Russian].
29. YAKOVENKO, Natalia. Podkomorious Books of Right-Bank Ukraine of the Late 16th – First Half of the 17th Century. In: Vasyl NIMCHUK, responsible ed. *Book of the Kyiv Podkomorious Court (1584–1644)*. Prepared for publication by Hennadii BORIAK and others. Kyiv: Scientific Thought, 1990, pp. 5–56 [in Ukrainian].
30. HNATIUK, Włodzimierz. Frycówka [Deep Fryer]. *Lud [People]*, 1897, vol. 3, iss. 1, pp. 70–71 [in Polish].
31. KUNTZ-STAHN, Andreas. Volkskundliche Reflexionen zum Thema «Zeit» [Folklore Reflection on the Topic of Time]. *Ethnologia Europaea: Journal of European Ethnologie [European Ethnology: Journal of European Ethnology]*, 1986, vol. 16, issue 1, pp. 173–182. DOI: <https://doi.org/10.16995/ee.1412> [in German].
32. MITCHELL, Jon. Ritual. In: Alan BARNARD, Jonathan SPENCER, eds. *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London & New York: Routledge, 2002, pp. 738–742 [in English].

Конфлікт інтересів

Автор не має потенційного конфлікту інтересів, який би міг вплинути на рішення про опублікування цієї статті.

Використання штучного інтелекту

Не використовувався.

Отримано / Received 25.11.2025

Рекомендовано до друку / Recommended for publishing 04.12.2025

Опубліковано / Published 26.12.2025